

DE JUNI-STORM

Een sociologische doorlichting van enkele reacties
na het verschijnen van *Ordinatio Sacerdotalis*

Anne Van Meerbeeck en Ann Verlinden

*Hij had het nog niet gezegd of
meteen kraaide een haan.*
(Lc. 22, 60)

1. INLEIDING

1.1. Het twistgeschrijf over *Ordinatio Sacerdotalis*

Onder de titel *Ordinatio Sacerdotalis* verscheen eind mei 1994 een apostolische brief van Paus Johannes Paulus II, waarin hij stelt dat de priesterwijding voorbehouden blijft aan mannen. De brief heeft vele reacties uitgelokt in Vlaanderen. De kritieken gaan in twee richtingen.

Enerzijds stelt men de door de paus aangehaalde argumenten ter discussie. In de brief bevestigt Johannes Paulus II het standpunt en de argumentatie die reeds werden uitgewerkt in vroegere documenten, waaronder de verklaring *Inter Insigniores* van de Congregatie voor de Geloofsleer (1977) en de apostolische brief *Mulieris Dignitatem*. Tot de "fundamentele redenen" waarom vrouwen niet in aanmerking kunnen komen voor de priesterwijding, behoren: het voorbeeld van Christus die "zijn apostelen alleen onder mannen koos", "de constante praktijk van de Kerk" die Christus hierin heeft nagevolgd en "het levende leergezag dat consequent heeft voorgehouden dat de uitsluiting van vrouwen van het priesterschap overeenstemt met Gods plan voor zijn Kerk" (*Ordinatio Sacerdotalis*).

Anderzijds wordt de "autoritaire" toon van de brief aangeklaagd. Meer nog dan de genoemde argumenten, betreurt men de wijze waarop de paus de discussie definitief sluit. Vooral de slotparagraaf van het document is velen een doorn in het oog: "Opdat dus iedere twijfel die betrekking heeft op deze belangrijke aangelegenheid, die de goddelijke grondwet van de Kerk zelf betreft, uit de weg geruimd wordt, verklaar ik

krachtens mijn opdracht om de broeders te sterken (vgl. Lc. 22, 32) dat de Kerk helemaal geen volmacht heeft vrouwen tot priester te wijden en dat alle gelovigen van de Kerk zich hieraan definitief moeten houden" (apostolische brief *Ordinatio Sacerdotalis*, 22 mei 1994). Over het "definitieve" karakter van de pauselijke stellingname is men het in Vlaanderen trouwens niet eens. Sommigen menen dat de discussie nu gesloten is, terwijl anderen de term "definitief" voor interpretatie vatbaar vinden. Er werd een mini-debat gevoerd over wat met "definitief" bedoeld wordt:

"Daar waar het woord 'definitief' in kerktaal betekent dat iets behoort tot de aanvaarde leer van de Kerk zoals ze door de paus en de bisschoppen altijd wordt voorgehouden, kan hetzelfde woord in moderne oren klinken als een spreekverbod of denkverbod" (reactie van de Belgische bisschoppen, redactie-artikel in *De Standaard*, 8 juni);

"De bisschoppen bevestigen de ban op het vrouwelijk priesterambt en betogen dat dit helemaal niet discriminerend bedoeld is. Over het opgelegde spreekverbod wordt met geen woord gerept. 'Definitief' lijkt in kerkelijke documenten iets anders te betekenen dan in het Groot Woordenboek der Nederlandse Taal" (redactie-artikel in *Knack*, 15 juni);

"Het is toch duidelijk, als de paus zijn uitspraken definitief noemt, dit enkel slaat op zijn eigen gegronde opinie maar geenszins zijn opvolgers bindt" (lezersbrief in *Het Volk*, 11 juni);

"Gelet op de geschiedenis denk ik dat de door de paus gebruikte term 'definitief' neerkomt op: tot het einde van dit pontificaat" (interview-artikel in *Gazet van Antwerpen*, 8 juni).

De kritieken die naar aanleiding van de pauselijke brief werden geformuleerd, brachten vervolgens een golf van defensieve, gezagsgetrouwe reacties op gang. Het volgende citaat uit een lezersbrief geven we bij wijze van voorbeeld:

"De juni-storm die in de Vlaamse kerkgemeenschap zoveel beroering heeft teweeggebracht, heeft mij pijnlijk verrast" (*Het Volk*, 17 juni).

Het is eens te meer gebleken dat er in Vlaanderen geen eensgezindheid heerst over Kerk, paus en ... vrouwen.

1.2. Inhoud van het artikel

In dit artikel beogen wij een doorlichting van het debat rond vrouwelijke priesters, zoals het in de Vlaamse kranten gevoerd werd in juni (en juli) 1994. We bekijken artikels en lezersbrieven (1) en bijkomend ook interview-data die reeds voor het debat, in september 1991, verzameld werden bij vierentwintig vrouwen in het kader van de licentiaatsverhandeling van Ann Verlinden (2). Het moet duidelijk zijn dat we zelf geen positie wensen in te nemen in dit twistgeschrift.

Eerst zullen we stilstaan bij het feit dat de eerste reacties op de brief van Johannes Paulus II kunnen worden gezien als een doorbreken van een veronderstelde consensus. Daarna willen we de in het juni-debat gehanteerde argumenten voor en tegen vrouwelijke priesters op een rijtje zetten en illustreren met de meest sprekende citaten. Tenslotte ontleeden we enkele opvattingen, onder andere over de Kerk, de paus en de vrouw. We merkten dat die visies een niet onbelangrijke rol spelen in de discussie over vrouwelijk priesterschap. Zo lazen we in een lezersbrief:

"Het is nu definitief: vrouwen zijn minderwaardig. Vanuit zijn Vaticaanse bunker heeft de paus met God getelefoneerd en die heeft het hem gezegd. Nu hebben we tenminste zekerheid. Voor altijd. Wel jammer voor de parochies zonder priesters en voor de mensenrechten" (*De Standaard*, 4 juni).

Zoals blijkt uit dit citaat, kunnen de meningen inzake vrouwelijk priesterschap niet worden losgekoppeld van bepaalde opvattingen over de paus, de vrouw, de verhouding Kerk-maatschappij, enz. Het is onze bedoeling die opvattingen uit het debat te distilleren en te verduidelijken met citaten.

2. DE VERONDERSTELDE CONSENSUS DOORBROKEN

De eerste reacties op de apostolische brief, tot voorpaginanieuws gemaakt door de Vlaamse media, kunnen worden gezien als een explicitering of een doorbreken van een "veronderstelde consensus" (Luhmann, 1972: 64-71).

Luhmann stelt dat instituties niet steunen op een feitelijke, maar op een veronderstelde consensus. Hij schrijft dat hun voortbestaan verzekerd is zolang zo goed als iedereen een consensus veronderstelt: "Institutionen beruhen mithin nicht auf der faktischen Übereinstimmung abzählbarer Meinungsäusserungen, sondern auf deren erfolgreicher Überschätzung. Ihr Fortbestand ist gewährleistet, solange fast alle unterstellen, dass fast alle zustimmen; ja möglicherweise sogar dann, wenn fast alle unterstellen, dass fast alle unterstellen, dass fast alle zustimmen" (Luhmann, 1972: 71).

2.1. De consensus was een dissensus

Vóór het expliciteringsmoment in het debat rond vrouwelijke priesters was er volgens ons enkel een veronderstelde en geen feitelijke consensus. In feite was er sprake van een latente, niet-geëxpliciteerde dissensus: niet iedereen was tevreden in een Kerk zonder vrouwelijke priesters, maar de kritieken hebben tevoren geen algemeen en openlijk debat zoals in juni op gang gebracht. Er was een veronderstelde consensus in die zin dat tegengestelde meningen en afwijkend gedrag wel voorkwamen maar niet expliciet werden gemaakt en dat er van uitgegaan werd dat wie zweeg, akkoord ging met de gang van zaken.

Veel mensen lagen voordien niet echt wakker van vrouwelijk priesterschap, niet alleen omdat het ver van hun bed was, maar ook omdat er geen expliciete discussie over werd gevoerd, waarbij ze dienden stelling in te nemen. Ann Verlinden stelde dit vast tijdens haar interviews. Veel respondenten bleken nog niet eerder te hebben nagedacht over de mogelijkheid van vrouwelijke priesters. Ze werden dus voor de eerste keer met de idee geconfronteerd en gaven antwoorden als "daar heb ik nog niet bepaald over nagedacht" en "dat zijn dingen waar ge eigenlijk nog niet stil bij gestaan hebt eh, dat is toch eh ... allé ge vindt dat zo normaal". Voor veel vrouwen stelde het probleem van vrouwelijke priesters zich niet, al erkenden ze dat het een probleem kon zijn voor vrouwen met "ambitie" in die richting. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de volgende interview-citaten:

"(...) ja voor heel ambitieuze vrouwen is dat een ramp eh, maar diegenen die content zijn die zitten niet te wachten op priesterschap" (kerks, geboren na 1950 en hogere studies);
 "misschien omdat ik zelf geen behoefte heb om euh daar een rol in te spelen, dat kan ook wel ze ... en dat er ander vrouwen zijn die zich wel geroepen voelen" (kerks, geboren voor 1950 en geen hogere studies).

Meerdere respondenten voelden zich persoonlijk niet benadeeld omdat vrouwen geen priester kunnen zijn. Ze zagen zichzelf wel meegaan met eventuele veranderingen, maar ze waren niet geneigd in actie te komen voor de vrouw achter het altaar. Een respondent verwoordde dit treffend:

"Vrouwelijke priesters dat zou voor mij ook kunnen eh, maar ik ben nu niet iemand die mij geweldig, zo zeg ik het, uitsloof als ik hoor dat de Kerk voorlopig ... de vrouw niet tot het priesterschap toelaat eh. Ik voel me daar nu niet echt bekeken, gevisieerd eh ... maar ik zou daar nu niet morgen echt niet, allé morgen, in de tijd bedoel ik eh, niet van staan omver vallen moest dat kunnen evolueren in een ander richting, moesten die vrouwen wel kunnen eh" (kerks, geboren voor 1950 en hogere studies).

2.2. In de schijnwerpers

De rol van de media was zeer groot bij de explicitering. De eerste reactie op *Ordinatio Sacerdotalis* die aan bod kwam in de berichtgeving, met name in het BRTN-nieuws en in *De Standaard*, was de overstap van de Leuvense godsdienstsocioloog Dobbelaere naar de anglicaanse Kerk. Zijn kritiek was de eerste in een lange rij reacties, onder andere van verschillende Leuvense professoren, van het Interdiocesaan Pastoraal Beraad (IPB) en van drie christelijke vrouwenorganisaties (KAV, KVLV en CMBV). De aandacht die de media aan deze eerste reacties gaf, maakte het thema van vrouwelijke priesters tot onderwerp van de dag en de lezersbrieven begonnen toe te stromen op de kranteredacties.

We zijn het met Luhmann eens dat de criticus, om de veronderstelde consensus te doorbreken, zich met zijn kritiek in de schijnwerpers moet kunnen zetten: "Es muss ihm gelingen, das Zentrum gemeinsamer Aufmerksamkeit zu besetzen - es genügt nicht, wenn er einem der Anwesenden seine Vorbehalte zumurmelt oder sich nach den Situation über sie lustig macht" (Luhmann, 1972: 69). Zonder de belangstelling van de media was dit ons inziens niet gelukt. Ze hebben de voordien latente dissensus tot nieuws gemaakt. Volgens ons was het de perslui eerder te doen om het articuleren van de dissensus dan wel om het thema van vrouwelijke priesters zelf, al is dit een hot item. Het feit dat in Vlaanderen heviger werd gereageerd dan in de rest van de wereld is voor sommigen een bewijs dat men hier nog veel om zijn Kerk geeft. We denken echter dat het niet voldoende was dat het kerkgebeuren veel mensen raakte. De storm van reacties in Vlaanderen was niet opgestoken zonder de schijnwerpers van de pers. Door een eerder toevallige samenloop van omstandigheden kwam de overstap van Dobbelaere de BRTN en *De Standaard* ter ore, waarna het debat in Vlaanderen gelanceerd werd. Vermoedelijk is dit de reden waarom de "juni-storm" in Vlaanderen heviger heeft gewoed dan elders.

2.3. De twist om een consensus

Enkele dagen na de eerste kritieken op de apostolische brief volgden vele reacties van mensen die duidelijk wilden stellen dat niet alle gelovigen het oneens zijn met de paus. In deze tegenreacties worden de critici, en dan vooral het IPB, op de korrel genomen omdat die de indruk zouden wekken te spreken in naam van heel katholiek Vlaanderen. Inhoudelijke argumenten met betrekking tot de problematiek van vrouwelijk priesterschap komen er bijna niet in voor. De uitlatingen zijn er vooral op gericht de critici met niet mis te verstane woorden op hun plaats te zetten:

"Doe dus niet, alsof de afbraak van de Kerk en de heftige kritiek op de paus door alle katholieken in Vlaanderen worden onderschreven" (lezersbrief in *De Standaard*, 11 juni);

"Is er een democratische raadpleging geweest alvorens de standpunten in te nemen? Hier wordt intellectueel vuil spel gespeeld. Men doet alsof men iedereen vertegenwoordigt en deelt bovendien de wereld op in de verstandigen die tegen de paus zijn en de dommen die er voor zijn" (opinie-artikel in *De Standaard*, 14 juni);

"Als Agnes [Pas] en haar fraai gevolg zo vriendelijk willen zijn te vertrekken en nooit meer weer te keren, zal het weer lente worden in onze door het IPB geteisterde en gedomineerde kerk. Dat zal een feest zijn voor alle uitgesloten en misprezen gelovigen" (lezersbrief in *Het Belang van Limburg*, 29 juni);

"Ook het Interpastoraal Beraad heeft de pretentie te spreken in de naam van het volk van God. Ik ontzeg hen het recht te spreken in mijn naam en in de naam van vele rechtgelovigen. (...) Ik ben één van de zwijgende meerderheid of minderheid die veel steun vonden in de 'verklaring van de bisschoppen'" (lezersbrief in *Knack*, 13 juli).

In dit stadium van de pennestrijd herkennen we een twist over de inhoud van de consensus die noodzakelijk is voor het voortbestaan van het instituut. Toen de voordien latente dissensus door de voorstanders van vrouwelijke priesters werd geëxpliciteerd, werd het ook voor de tegenstanders belangrijk hun (eerder stilgezwegen) opvattingen bekend te maken. De volgende stap in de twist is dan trachten een meerderheid en het gelijk aan z'n kant te krijgen om zo de inhoud van de consensus te kunnen beïnvloeden. Uiteindelijk zal het instituut na het luwen van de juni-storm stilaan terug gaan functioneren op basis van de inhoud van een (nieuwe) consensus, die in feite een latente dissensus blijft.

3. VOOR EN TEGEN NAAST MEKAAR

Vooraleer het juni-debat te ontrafelen en een aantal erin verweven thema's uit te diepen, zetten we de genoemde argumenten voor en tegen vrouwelijke priesters naast mekaar.

3.1. "Jezus koos twaalf mannen"

Het feit dat Jezus alleen mannelijke apostelen koos, is volgens het kerkelijke document een eerste reden waarom de priesterwijding aan mannen is voorbehouden. Dit argument vinden we ook terug in een aantal lezersbrieven:

"Ik vind het geheel normaal dat vrouwen nooit priester zullen kunnen worden. Jezus heeft toch zelf zijn twaalf apostelen uitgekozen, allemaal mannen" (*Het Laatste Nieuws*, 24 juni);

"Die dat beweren moeten maar eerst goed bidden voor de H. Geest, want Jezus heeft geen vrouwen tot zijn apostelen gekozen" (*Het Belang van Limburg*, 27 juni).

In zijn brief schrijft de paus, verwijzend naar vroegere documenten, dat Jezus vrij en onafhankelijk zijn mannelijke apostelen koos. Jezus nam immers doorgaans een vrouwvriendelijke houding aan, waarbij Hij zich niets aantrok van de heersende wetten en gewoonten uit zijn tijd. Bij Zijn keuze voor twaalf mannen speelde "tijdgebonden sociologische of culturele motieven" (*Ordinatio Sacerdotalis*) dus evenmin een rol.

"De paus verwijst naar een bredere interpretatie van Jezus' handelswijze, zoals uiteengezet in zijn brief *Mulieris Dignitatem* over de waardigheid van de vrouw. (...) dat Jezus geen vrouw opnam in de kring van de apostelen, is dus niet zonder betekenis: Hij zou zich aan niemand hebben gestoord zoals Hij ook niet deed wanneer Hij opkwam voor de waardigheid van de vrouw, tenminste voor zover bekend." (lezersbrief in *Het Volk*, 11 juni)

Verder wijst men er op dat zelfs Maria, "de Moeder van God en van de Kerk" (*Ordinatio Sacerdotalis*), noch de opdracht van de apostelen, noch het priesterambt heeft gekregen.

"Als Christus één vrouw had willen tot priester wijden dan was het Maria geweest, maar Christus heeft uitsluitend aan mannen de taak van apostel toevertrouwd." (lezersbrief in *Gazet van Antwerpen*, 14 juni)

"Maria, de Moeder van de Zoon, offerde in gehoorzaamheid aan de Vader Jezus en toch werd zij niet als de apostelen tot priesteres aangesteld." (lezersbrief in *De Standaard*, 6 juni)

"Als U van Maria werkelijk houdt en gelooft in Haar unieke rol als Priesteres zonder priesterambt, als U nederig in Haar hart wil verblijven zoals Zij, dan vliegt de H. Geest naar U toe om aan U hetzelfde wonder van genade te voltrekken: een volwaardige vrouw te zijn net als zij." (lezersbrief in *Het Belang van Limburg*, 27 juni)

Volgens sommige voorstanders van het vrouwelijk priesterschap is het argument dat Jezus alleen mannelijke apostelen koos, niet meer overtuigend in deze tijd. Die keuze was volgens hen wel degelijk cultuur- en tijdgebonden.

"Dat '... de door Christus gevolgde praktijk niet gedragen werd door sociologische of culturele motieven eigen aan hun tijd, maar ...' betwijfel ik en bestempel ik als een persoonlijke en betwistbare interpretatie van de paus." (lezersbrief in *De Standaard*, 11 juni)

"In die tijd liet de sociale positie van de vrouw dat niet toe. Nu kan het priesterschap voor de vrouw zeer zeker." (lezersbrief in *Knack*, 6 juli)

Omwille van de cultuur- en tijdgebondenheid is volgens deze mensen een letterlijke lezing van de bijbel niet wenselijk. Ze menen dat een aantal feiten over het hoofd worden gezien: als de Kerk Jezus' voorbeeld wil volgen, dan moet ze dat over heel de lijn doen. Verder stellen ze de vraag of men überhaupt een feit (alleen mannelijke apostelen) tot norm (exclusief mannelijk priesterschap) mag verheffen.

"Jezus was een joods wandelprediker zoals er wel meer waren. Hij had leerlingen, maar het waren niet alleen mannen. En wat de twaalf apostelen betreft, veel moderne theologen zijn er van overtuigd dat het hier gaat om een symbool voor de twaalf stammen van Israël." (lezersbrief in *Knack*, 6 juni)

"Jezus had ook vrouwelijke volgelingen. Jammer genoeg is er weinig over hen bekend. Niet te verwonderen: de evangeliën werden door mannen geschreven. En als de paus alleen mannelijke priesters wil, alleen omdat de apostelen dat ook waren, zou hij consequent moeten doordenken en alleen gehuwde mannen en joden toelaten. Want dat waren de apostelen óók." (interview-artikel in *De Standaard*, 4 juni)

"Jezus heeft geen vrouwen als apostelen gekozen, maar hij heeft ook nooit in een pausmobiel gereden. Hij, noch zijn leerlingen, woonden in paleizen ..." (lezersbrief in *De Standaard*, 9 juni)

De vrouwvriendelijke houding van Jezus bewijst volgens sommigen dat Hij nooit vrouwen heeft willen uitsluiten. Hij heeft volgens hen dus niet de bedoeling gehad vrouwen het priesterambt te onttrekken.

"Het priesterschap voor de vrouw moet kunnen. Christus was de eerste die de vrouw gelijkstelde aan de man. Uit alle verhalen in het evangelie blijkt dat Jezus de vrouw evenwaardig achtte aan de man." (lezersbrief in *Het Nieuwsblad*, 6 juni)

"Jezus koos twaalf mannen uit als zijn apostelen. Koos hij hen uit omwille van hun man-zijn? Ja, antwoordt Johannes Paulus II. Maar dat betekent eigenlijk dat Jezus een seksist was. Terwijl Jezus net een zeer vrouwvriendelijk iemand was. Dit blijkt heel het evangelie door." (redactie-artikel in *Het Volk*, 4 juni)

Enkelen menen dat Jezus' keuze van uitsluitend mannelijke apostelen geen reden kan zijn om vrouwen niet tot het priesterschap toe te laten, gezien ook de apostelen niet tot priester werden gewijd.

"Heeft Jezus 'de twaalf' het sacrament van het priesterschap toegediend met zalving en handoplegging?" (opinie-artikel in *De Standaard*, 21 juni)

"(...) Jezus Christus heeft alleen zijn mannelijke discipelen tot priesters gemaakt'. Dit is een anachronisme van formaat. Priesters komen pas op tweehonderd jaar na Christus. (...) Jezus zegt bij de ambtsinstelling: 'Gij zult mijn getuigen zijn' en niet 'gij zult mijn priesters zijn'." (lezersbrief in *De Nieuwe Gazet*, 13 juni)

Bovendien hebben er volgens sommigen altijd vrouwelijke priesters bestaan en werd Maria onterecht nooit als priesteres (h)erkend.

"Wat was Maria anders dan de eerste priesteres van het christendom? Zij offerde het lichaam van haar zoon, zoals elke priester het lichaam van

Christus offert tijdens de Eucharistieviering." (opinie-artikel in *De Standaard*, 2 juni)

3.2. "We kunnen de miswijn ook niet veranderen in bier"

Een tweede argument tegen het vrouwelijk priesterschap betreft de constante praktijk binnen de Kerk om, in het voetspoor van Jezus, alleen mannen te laten voorgaan. Anders gezegd, men beroept zich op de kerkelijke traditie: het is altijd al zo geweest dat priesters mannen zijn. De traditie kan men niet zomaar negeren of veranderen.

"De argumenten van de traditie zijn een zeer sterk argument en bovendien is het argument van de traditie veel dieper. Ook in het Oude Verbond was het priesterschap immers exclusief aan mannen toegekend. Onze judeo-christelijke traditie gaat dus tot aan Mozes en de Ark van het Verbond." (lezersbrief in *Gazet van Antwerpen*, 14 juni)

"We kunnen de miswijn ook niet veranderen in bier." (opiniefoonreactie in *Het Belang van Limburg*, 10 juni)

Niet iedereen staat achter de traditie. Vandaar dat sommigen zich afvragen of dat argument wel legitiem is. Bovendien zijn enkelen van mening dat de praktijk van de Kerk niet zo constant is.

"Het enige argument dat men kan aanhalen om vrouwen uit te sluiten van het priesterschap is traditie. Maar traditie is alleen gelegitimeerd als mensen zich erdoor aangesproken voelen." (interview-artikel in *De Morgen*, 2 juni)

"De Kerk beroept zich in haar eisen aan het ambt op de traditie, maar dat blijkt niet zozeer de traditie van het vroegste christendom te zijn, als wel van een gesettelde, geïnstitutionaliseerde, 'wereldse' Kerk. Overigens legt Rome een deel van die traditie naast zich neer en baseert het zich op een denkstroming die sterk door het heidendom beïnvloed werd." (opinie-artikel in *De Standaard*, 23 juni)

3.3. "Gods wil"

Het vrouwelijk priesterschap kan ten derde niet omdat het leergezag altijd heeft voorghouden dat de uitsluiting van vrouwen van het ambt overeenstemt met Gods plan voor zijn Kerk.

"Wanneer God vrouwelijke priesters wil, zal Hij dat duidelijk maken aan de Paus en ze ook roepen. (...) Het is niet uit ambitie, niet hùn keuze, zoals gezegd wordt, maar wel degelijk Gods keuze." (lezersbrief in *Het Belang van Limburg*, 27 juni)

"(...) omdat die vrijwillige keuze zoals ten andere de menswording behoort tot het diepe mysterie van Gods verlossingsplan. Daaraan kan zelfs de paus niets veranderen." (lezersbrief in *Het Volk*, 17 juni)

De overeenstemming met het plan van God wordt door sommigen echter in twijfel getrokken. Nog anderen achten het niet opportuun dat de uitsluiting van vrouwen in

naam van God gerechtvaardigd wordt, omdat op die manier de kwestie onbespreekbaar wordt.

"Want zo'n uitsluiting van een meerderheidsgroep voor een ambt (...) beledigt niet alleen die miljarden schepsels maar ook de Schepper, vooral als men dit dan nog in Zijn Naam wil rechtvaardigen. Jammer dat miljoenen katholieken, die in liefde en dienstbetoon hun Stichter proberen na te volgen, door zulke verdachte decodings moeten boeten." (lezersbrief in *De Standaard*, 6 juni)

"Wij kunnen niet geloven dat dit in overeenstemming is met Gods wil." (lezersbrief in *De Morgen*, 22 juni)

"De discussie over het vrouwelijk priesterschap afsluiten op grond van goddelijk gezag is een dooddoener: hiermee wordt menselijke creativiteit en verantwoordelijkheid in de kiem gesmoord." (opinie-artikel in *De Standaard*, 9 juni)

3.4. "Het concrete beeld van Christus ... die een man was"

In enkele lezersbrieven wordt teruggekomen op een argument dat niet in de apostolische brief van mei 1994 aan bod kwam, maar wel in onder andere *Inter Insigniores*: er moet een natuurlijke gelijkenis zijn tussen Jezus en de priester opdat deze laatste Christus tegenwoordig zou kunnen stellen tijdens de consecratie. Anders gezegd, de priester moet net als Jezus een man zijn.

"De priester moet vooral het concrete beeld van Christus, de eeuwige hogepriester, die een man was, doorgeven tot aan het einde der tijden. Is het wellicht daarom dat Christus na een nacht van gebed zijn eerste priesters heeft uitgekozen uit de groep mannen die hem volgden en niet uit de groep vrouwen die er ook bij waren?" (lezersbrief in *Het Volk*, 17 juni)

"(...) bewijst dat de dames die het priesterschap voor de vrouw eisen, in een boog omheen de goddelijke natuur van Jezus van Nazareth lopen (...)." (lezersbrief in *Gazet van Antwerpen*, 11 juni)

Anderen stellen hiertegenover dat Jezus niet een man, maar een mens belichaamde. Zij menen dat Jezus' mannelijkheid geen argument (meer) is om het priesterschap aan mannen voor te behouden.

"Is het niet wezenlijk aan te nemen dat Jezus in de Bijbel als mens spreekt en niet exclusief als man?" (redactie-artikel in *De Standaard*, 1 juni)

"Om ontologische redenen beweren dat een vrouw niet kan zeggen, ter Zijner gedachtenis: 'Dit is mijn lichaam', is middeleeuws: de vrouw is een man zonder zaad." (lezersbrief in *De Standaard*, 7 juni)

3.5. "Kan niet door de Kerk worden veranderd"

Verwijzend naar de genoemde argumenten tegen het vrouwelijk priesterschap, concludeert de Kerk dat ze zichzelf niet bevoegd acht om vrouwen tot het priesterambt

toe te laten. Die conclusie vinden we ook terug in een aantal reacties, waarvan hier twee voorbeelden:

"Zijn argumentatie is helder: uit de H. Schrift en de Traditie blijkt nergens dat de Kerk een mandaat kreeg om vrouwen tot priester te wijden" (lezersbrief in *De Standaard*, 13 juni);

"Het priesterschap komt dus van God zelf en kan niet door de kerk worden veranderd" (opiniefoon-reactie in *Het Belang van Limburg*, 10 juni).

Andere lezers vragen zich af waarom de Kerk nu niet de bevoegdheid heeft om het priesterambt open te stellen voor vrouwen. Ze is in het verleden immers ook geëvolueerd.

"De kerk is in de loop der geschiedenis over zoveel onderwerpen van mening veranderd en mee geëvolueerd, over dit thema is er echter blijkbaar geen machtiging. Kan men zich oprecht indenken dat God zijn kerk zou willen beletten gewoon na te denken over de manier waarop zij moet werken?" (opinie-artikel in *De Standaard*, 9 juni)

"Alles is historisch gegroeid. Er is dus geen enkele reden waarom je iets niet zou kunnen hervormen." (interview-artikel in *Het Volk*, 7 juni)

3.6. "Rome heeft gesproken, de zaak is geëindigd"

Heel veel mensen steunen de paus in zijn beslissing om vrouwen uit te sluiten van het priesterambt, omdat ze hem zien als de vertolker van Gods wil. Als hij dus stelt niet bevoegd te zijn vrouwen tot priester te wijden en op die manier het debat definitief sluit, staan ze achter hem.

"Laat ons bidden voor de Paus. Hij moet rekenschap geven aan de Heer over zijn en ons doen en laten. Gunnen wij hem het recht en de macht om de leer zuiver te bewaren en ons te begeleiden. Voor ons, gelovigen, zeggen wij met Augustinus: Rome heeft gesproken, de zaak is geëindigd." (lezersbrief in *Het Belang van Limburg*, 29 juni)

"Als katholieken geloven we dat de pausen de opvolgers zijn van Petrus. Dus: wil je zeker zijn dat je op de juiste weg zit, dan kun je best naar de paus luisteren. (...) Als men nu bezig is met de paus van alle kanten te bekampen, dan is men bezig met Jezus, en dus God te bekampen." (lezersbrief in *Gazet van Antwerpen*, 11 juni)

"De paus is nu eenmaal de baas, naar hem moet geluisterd worden." (opiniefoon-reactie in *Het Belang van Limburg*, 10 juni)

3.7. "Vrouwen zijn toch mensen, of niet soms?"

Tal van voorstanders van het vrouwelijk priesterschap trachten niet zozeer de door de tegenstanders genoemde argumenten te weerleggen, maar voeren zelf redenen aan waarom het priesterambt niet voor mannen gereserveerd mag blijven. Ze gaan uit van het anti-discriminatiebeginsel: mannen en vrouwen zijn gelijk en moeten dus dezelfde rechten hebben. Vele vrouwen zijn misnoegd omdat ze de indruk hebben wel uitvoerende, maar geen leidinggevende taken te mogen opnemen. Ze begrijpen niet

waarom vrouwen geen priester kunnen worden, terwijl ze toch voor een groot stuk de plaatselijke geloofsgemeenschap dragen. Er wordt meermaals geopperd dat de Kerk naar buiten toe ijvert voor mensenrechten, maar dat ze binnenskamers totaal andere normen hanteert. Enkelen verwijzen naar de huidige wetgeving en stellen dat ook het priesterambt een beroep is dat zowel voor vrouwen als voor mannen moet openstaan. Als wederwoord op de tegenstanders die vinden dat het priesterschap geen beroep maar een roeping is (cfr. infra), zijn er die beweren dat vrouwen evengoed geroepen kunnen worden. Met het wijden van vrouwelijke priesters zou men volgens sommigen overigens tegemoet komen aan het schrijnende priestertekort.

We geven enkele van de vele citaten waarin deze argumenten aan bod komen:

"Zeker is dat de R.K. Kerk een mannenburcht is, dat de vrouw er niet erkend wordt als gelijkwaardige van de man (...) Zeker is ook dat, zonder de inzet en de trouw van vrouwen en moeders, de kerk geen 'Kerk' zou zijn" (lezersbrief in *De Standaard*, 11 juni);

"(...) vrouwen (...) worden 'gebruikt', vind ik; zij mogen 'dienen' als klusjesvrouw, maar niet mee denken!" (lezersbrief in *De Standaard*, 8 juni);

"De kerk is de grote pleitbezorger van de menselijke emancipatie geweest. Tergelijkertijd blijft zij theologische argumenten aanvoeren om in eigen kring de helft van de mensen een aantal rechten te ontzeggen" (opinie-artikel in *De Standaard*, 9 juni);

"(...) het gaat om een roeping en die komt van God. Maar wie is gerechtigd om te verhinderen dat God spreekt tot mannen en vrouwen en dat de geest Gods waait waar hij wil?" (lezersbrief in *Knack*, 22 juni);

"Het feit alleen dat er nog over dit onderwerp gediscussieerd wordt, is al discriminerend voor de vrouwen. Vrouwen zijn toch mensen, of niet soms?" (opiniefoon-reactie in *Het Belang van Limburg*, 10 juni).

Anticiperend op mogelijke kritiek, schrijft de paus dat vrouwen "onmisbaar en onvervangbaar" (*Ordinatio Sacerdotalis*) blijven. Uit het feit dat Maria noch de opdracht van de apostelen, noch het priesterambt heeft gekregen, blijkt volgens hem dat het niet toelaten van de vrouw tot het priesterambt niet geïnterpreteerd mag worden als een gebrek aan waardering of als discriminatie.

Velen menen dat er inderdaad geen sprake is van discriminatie. Ze wijzen er op dat men dit debat niet kan herleiden tot een discussie over mensenrechten. Het priesterschap is in hun ogen een voorrecht of een roeping en geen functie waar men recht op heeft. In de Kerk zouden er overigens voor vrouwen andere taken zijn weggelegd. Enkelen onder hen vinden bovendien dat de Kerk zich niet moet plooiën naar het gelijkheidsideaal dat ze als typisch westers beschouwen (cfr. infra).

We doen een greep uit de vele reacties:

"De Paus onthoudt geen rechten aan de vrouw. Blijkbaar is er voor sommige mensen geen onderscheid tussen rechten en voorrechten" (lezersbrief in *Het Belang van Limburg*, 27 juni);

"Wij zijn niet ver meer af van de tijd waar mensen God zelf zullen aanklagen in hun hart omdat Hij mannen het recht niet toekende kinderen te baren en vrouwen het recht ontzegde kinderen te verwekken ..." (lezersbrief in *De Standaard*, 6 juni);

"En dat is geen discriminatie van beroep want we hebben het niet over een beroep, maar over een roeping" (opiniefoon-reactie in *Het Belang van Limburg*, 10 juni);

"Wel ik blijf tegen vrouwelijke priesters. De vrouw kan de kerk helpen op 'n andere manier en daarom niet minder belangrijk..." (lezersbrief in *Het Belang van Limburg*, 27 juni);

"Overigens zijn de vrouwen helemaal niet minder bedeed, waar zij als vrouw, echtgenote, moeder, schatten van voorrechten hebben gekregen, waardoor zij onder meer ongemoeid onder het kruis en bij het bewaakte graf konden komen" (lezersbrief in *De Standaard*, 13 juni).

3.8. "Het gaat te vlug de progressieve kant op"

Behalve uitgesproken voor- en tegenstanders van vrouwelijk priesterschap, zijn er mensen die pleiten voor een geleidelijke verandering. Dit zou bijvoorbeeld kunnen via het diakonaat of door het gaandeweg toelaten van vrouwelijke priesters in die parochies die er klaar voor zijn. Op die manier houdt men er rekening mee dat vele mensen nog moeten wennen aan de idee van een vrouw achter het altaar of het er moeilijk mee hebben omdat dit ingaat tegen het pauselijke gezag en de traditie. Uit de volgende lezersbrieven blijkt dat sommigen te vinden zijn voor deze geleidelijke aanpak:

"Indien de paus van mening is dat de natuur van de vrouw onverenigbaar is met het wezen van het priesterschap, loont het misschien de moeite na te gaan of het diakonaat niet voor de vrouw kan worden opengesteld" (lezersbrief in *De Standaard*, 9 juni);

"Ik weet niet goed meer naar welke kant mij te wenden. De Paus is toch nog altijd het hoofd van de katholieke kerk waarnaar geluisterd moet worden. Met het priesterschap van de vrouwen gaat het te vlug de progressieve kant op. Er zijn zoveel andere taken voor de vrouw weggelegd" (lezersbrief in *Gazet van Antwerpen*, 14 juni);

"De paus kan zich misschien vergissen en na 300 jaar kan men deze vergissing misschien rechtzetten, maar daarom niet nu. (...) Wat binnen 300 jaar goed is, is daarom nu niet goed. Laat misschien de zaak maar wat bekoelen en de priesters en de priestersessen nog wat geduld uitoefenen" (lezersbrief in *De Standaard*, 9 juni);

"Je kan niet terugschroeven maar evenmin vooruitlopen. Laat toch alles rustig evolueren en groeien" (lezersbrief in *Het Volk*, 16 juni).

De "juni-storm" is geluwd. Het zal nog moeten blijken of de storm alleen maar schade heeft aangericht of ook de baan heeft vrijgemaakt voor een opbouwende dialoog. Eén ding staat vast: er is in Vlaanderen geen eensgezindheid over "madammeke pastoor" (uit een lezersbrief in *Het Belang van Limburg*, 27 juni) en evenmin over een aantal thema's die in het debat verweven zijn. Hieronder willen we de discussie ontrafelen en enkele van die thema's onder de loep nemen.

4. HET GAAT OM MEER

In dit deel van het artikel willen we stilstaan bij een aantal meningsverschillen die schuilgaan achter de discussie over vrouwelijk priesterschap. De "juni-storm" bracht ook een dissensus aan het licht omtrent een aantal verwante thema's. Over die thema's is er evenmin een feitelijke consensus. De consensus wordt verondersteld (cfr. supra). Zo gaan voor- en tegenstanders van vrouwelijke priesters uit van verschillende kerkmodellen: een "hiërarchisch instituut" versus het "volk Gods", een gecentraliseerde "Wereldkerk" versus een gedecentraliseerde Kerk aangepast aan lokale particulariteiten. Voor sommigen is de paus een "Heilige Vader", terwijl anderen vinden dat hij een "dienaar" van de gemeenschap zou moeten zijn. Er is eveneens een dissensus in verband met de verhouding Kerk-maatschappij: niet iedereen gaat er mee akkoord dat de Kerk zich moet houden aan de maatschappelijke spelregels. Ook het priesterschap moet volgens sommigen worden gewijzigd. Bovendien hebben de pennestrijders, zo blijkt, uiteenlopende beelden over de vrouw. We zullen hieronder verder ingaan op al deze thema's.

4.1. Het volk Gods: meer dan een "kudde schapen"? - Twee kerkmodellen

De "autoritaire" toon van *Ordinatio Sacerdotalis* is volgens de critici typisch voor de Kerk opgevat als een hiërarchische structuur. Daartegenover stellen ze het model van de Kerk als gemeenschap, het volk Gods, zoals het uitgetekend werd tijdens Vaticanum II. Dit kerkbeeld zou meer beantwoorden aan de intentie van Jezus. Jezus heeft volgens hen geen hiërarchisch (mannen)instituut gesticht en ook geen doctrine verkondigd. Vooral de weinig democratische besluitvorming stoort hen, gezien die de afstand tussen de Kerk van Rome en de plaatselijke geloofsgemeenschappen groter maakt. Het ongenoegen over het door de huidige paus en door vele bisschoppen gehanteerde kerkmodel blijkt uit vele brieven en artikels:

"De uitspraak van de paus is voor ons de zoveelste manifestatie van een autoritair en bureaucratisch kerkmodel" (lezersbrief in *De Morgen*, 22 juni);

"Voor het overige is het dringend noodzakelijk dat de r.-k. Kerk naar structuren zoekt die een meer collegiale besluitvorming waarborgen en verhinderen dat één man (...) de rest van de Kerk het zwijgen oplegt" (lezersbrief in *De Standaard*, 9 juni);

"Steeds meer doet het kerkinstituut ons denken aan willekeur en aan logheid in structuur en denken. Ons protest gaat vooral naar die wereldvreemdheid, naar het machtsorgaan 'kerk'" (lezersbrief in *Het Volk*, 17 juni);

"Nu is het een Kerk (en wij bedoelen duidelijk de hiërarchie) van mannen en dit is hoedanook maar halfmenselijk" (lezersbrief in *De Standaard*, 4 juni);

"Het enige alternatief tegenover zo'n versterkte kerk met haar verordeningen en autoritaire regels zijn kleine gemeenschappen, die hun inspiratie uit het evangelie halen. Daar is wel democratie mogelijk" (interview-artikel in *De Morgen*, 11 juni);

"Ik vraag mij af of het in wetgeving gieten van Zijn [Christus'] Woord niet godslasterlijk is: dat was Zijn bedoeling niet" (lezersbrief in *De Standaard*, 7 juni).

Anderen vinden het niet nodig dat het volk Gods geraadpleegd wordt. Ze vinden dat men als katholiek het gezag van de paus moet aanvaarden. Van het front dat zich aansluit bij de paus, komen dan ook andere geluiden:

"Het is eigenlijk eenvoudig: je bent lid van de Roomse Kerk en je aanvaardt derhalve de regels die er gelden" (lezersbrief in *Gazet van Antwerpen*, 11 juni);

"Zonder het Kerkvolk te raadplegen, zo wordt er nu gejammerd over de pauselijke brief. Misschien juist omdat het lang welletjes is wat er al gespuid werd? Vragen de heren professoren misschien eerst aan hun studenten hoe en wanneer zij hun leerstellingen mogen poneren?" (lezersbrief in *Gazet van Antwerpen*, 14 juni);

"Vergeeten wij niet dat Johannes Paulus II het wettelijk hoofd van de katholieke Kerk is. Een Paus is toch leider van de schapen (...) Er werd ons toch ook nooit iets gevraagd bij beslissingen van louter bestuurlijke aard" (lezersbrief in *Gazet van Antwerpen*, 14 juni).

4.2. Een westerse problematiek: uitdaging voor de "Wereldkerk"?

Eén van de geuite argumenten tegen vrouwen achter het altaar houdt verband met het zogezegde westerse karakter van de problematiek. In andere continenten zou men niet zitten te wachten op vrouwelijke priesters. Het kerkbeeld dat achter een dergelijk betoog schuilgaat is dat van één universele "Wereldkerk":

"Nergens in het debat lazen of hoorden wij iets over de visie van de niet-westerse Kerken. Men gaat uit van de westerse visie op de man-vrouw verhoudingen en men eist zonder meer dat de Kerk zich daaraan aanpast" (opinie-artikel in *De Standaard*, 14 juni);

"De paus heeft dapper zijn verantwoordelijkheid genomen, voor de hele wereldkerk, niet alleen voor het lauwe flauwe westers bourgeoisclubje dat alle lastige kanten van Jezus' manmoedige leer lafhartig heeft afgerond" (lezersbrief in *De Standaard*, 13 juni).

Anderen stellen echter dat men, om tegemoet te komen aan culturele verschillen, moet afstappen van dit kerkmodel:

"Ik ga akkoord dat de grote cultuurverschillen binnen de Wereldkerk een probleem stellen, maar daarvoor is maar één oplossing: een geografisch pluralisme met ruime autonomie" (interview-artikel in *Gazet van Antwerpen*, 8 juni).

Ze vinden dat men moet evolueren naar een minder gecentraliseerde Kerk die mogelijkheden biedt om specifieke antwoorden te geven op de particuliere problemen van de plaatselijke kerken.

Dit discussie-thema weerspiegelt de spanning tussen het "universalisme" van de roomse Kerk en de particulariteiten van de lokale kerken. De "Wereldkerk" eist uniformiteit en homogeniteit, waardoor ze soms in botsing komt met de eigenheid

van vreemde culturen. Ze wordt echter ook uitgedaagd door de westerse cultuur, terwijl in het verleden haar "universalisme" slechts mogelijk was "doordat zij het 'particularisme' van het westerse model kon doordrukken in de gehele Kerk" (Dobbelaere, 1988: 148; zie ook Voyé en Dobbelaere, 1994). Het "universalisme" van de Kerk gaat samen met een sterk hiërarchisch gecentraliseerde organisatie.

4.3. Het "charisma" van de paus

"De centralisatie van de Kerk houdt ook de benadrukking in van de speciale positie van de Paus." (Dobbelaere, 1991: 175) Tijdens het debat werd duidelijk dat sommige gelovigen ook erkennen dat de paus een buitengewoon statuut heeft:

"Trouwens, ik bewaar steeds het volle vertrouwen in de onfeilbaarheid van de paus. Want verdere commentaar hierover lijkt mij totaal overbodig en uit den boze. Dura lex sed lex!" (lezersbrief in *De Standaard*, 11 juni);

"Laten we trouw blijven aan de opvolger van Petrus en aan de met hem verenigde bisschoppen want 'wie u hoort, hoort Mij'" (lezersbrief in *De Standaard*, 13 juni);

"Hoe is het mogelijk dat enkele zogenaamde katholieke leidsters uit de Katholieke vrouwenbewegingen hun stem durven laten horen tegen de plaatsvervanger van God?" (lezersbrief in *Gazet van Antwerpen*, 14 juni).

Bovenstaande citaten tonen dat deze lezers de paus verheffen boven de gewone gelovigen. Ze erkennen het gezag en de onfeilbaarheid van de "plaatsvervanger van God" en de "opvolger van Petrus". Deze erkenning maakt van de paus een charismatisch leider in Weberiaanse betekenis. Weber definieerde "charisma" als volgt: "'Charisma' soll eine als ausseralltäglich (...) geltende Qualität einer Persönlichkeit heissen, um derentwillen sie als mit übernatürlichen oder übermenschlichen oder mindestens spezifisch ausseralltäglichen, nicht jedem andern zugänglichen Kräften oder Eigenschaften [begabt] oder als gottgesandt oder als vorbildlich und deshalb als 'Führer' gewertet wird. (...) darauf allein, wie sie tatsächlich von den charismatisch Beherrschten, den 'Anhängern', bewertet wird, kommt es an" (Weber, 1964: 179). Het gaat bij charismatisch leiderschap dus niet zozeer om persoonlijke kwaliteiten die een leider bezit (wat dikwijls wordt verstaan onder "charisma"), maar om hoe de volgelingen de leider beoordelen. Dit wordt ook door Wilson beklemtoond: "Weber's concept, 'charisma', denotes a quality not of the individual, but of a relationship between believers (or followers) and the man in whom they believed. (...) Charisma is not a personality attribute, but a successful claim to power by virtue of supernatural ordination" (Wilson, 1975: 7).

In het geval van de paus gaat het overigens niet zozeer om charisma verbonden aan zijn persoon ("persönliche Charisma"), maar om geroutiniseerd charisma verbonden aan het pausschap ("Amtscharisma"). Deze vorm van charisma is een uitkomst van een proces dat Weber "die Veralltäglichung des Charisma" (Weber, 1964: 182-184) noemt. De charismatische capaciteiten van het ambt zijn een objectief, overdraagbaar gegeven geworden, losgekoppeld van de kwaliteiten van een bepaald individu.

Wat de uitspraken over de paus tijdens het juni-debat betreft, is het niet steeds duidelijk of men de paus ziet als persoon of als ambtsbekleder. Nu eens verwijst men

naar eigenschappen van Johannes Paulus II (zoals zijn sympathieke karakter of zijn vlotheid), dan weer noemt men kenmerken die hij als ambtsbekleder met zijn voorgangers gemeen heeft (bijvoorbeeld zijn onfeilbaarheid). We menen net als Séguy te kunnen besluiten dat er een aantal aspecten van persoonlijk charisma terug te vinden zijn bij de huidige paus, al zijn ze ondergeschikt aan zijn ambt: "(...) on trouve bien chez le pape actuel, quelques rares traits de charisme personnel. On a signalé, et il faut y insister, leur intégration et leur subordination volontaires à la fonction pontificale" (Séguy, 1988: 33). Zijn persoonlijk charisma houdt volgens ons verband met zijn persoonlijke inkleuring van het pausschap. Séguy geeft voorbeelden zoals "il sait remarquablement occuper un espace, s'y déplacer (avec mitre et crosse), tenir l'immobilité, déployer ses gestes, maîtriser sa voix" en "il y a chez Jean-Paul II - et même dans son apparence physique - du lutteur" (Séguy, 1988: 29 en 31).

4.4. De paus: "Heilige Vader" of "dienaar"?

Tijdens het debat over vrouwelijke priesters werd ook kritiek geleverd op de paus en op de pauselijke functie. Johannes Paulus II wordt door sommige critici een dictator genoemd, die op autoritaire wijze zijn Kerk leidt. Hij zou een dienaar van de geloofsgemeenschap moeten zijn, maar hij voelt volgens hen niet aan wat er binnen die gemeenschap leeft. In dit verband wordt meermaals verwezen naar zijn vergevorderde leeftijd. Verder stelt men dat de paus met Jezus weinig gelijkenissen vertoont. Hij zou aandacht besteden aan de verkeerde dingen en een cultus rond zijn persoon creëren. De hieronder geciteerde uitlatingen zijn voorbeelden van dergelijke kritieken:

"De paus is een autoritaire figuur die geen tegenspraak duldt" (opiniefoon-reactie in *Het Nieuwsblad*, 3 juni);

"Dit was een dictatoriale uitspraak van een kerkleider met aderverkalking" (opiniefoon-reactie in *Het Nieuwsblad*, 3 juni);

"Natuurlijk blijft hij paus, dat is hoofd van die gemeenschap. Maar de definitie van zijn functie betekent in de eerste plaats de dienaar, zoals elke bisschop de dienaar van zijn gemeenschap is" (opinie-artikel in *Knack*, 8 juni);

"Jezus, zelf dertiger, koos jonge dertigers als zijn volgelingen. Zou Hij dan zo'n oude paus gewild hebben?" (lezersbrief in *De Standaard*, 6 juni);

"De bescheidenheid en het rustig op de achtergrond aan anderen denken, wat Christus gepropageerd heeft, vinden we bij deze paus niet terug. Voortdurend weet hij zichzelf in de kijker te werken" (lezersbrief in *Het Nieuwsblad*, 6 juni).

Het valt op dat deze commentaren een gelijklopende inhoud hebben als die op het heersende kerkmodel (cfr. supra), maar dan toegespitst op de paus. De paus is de verpersoonlijking van de Kerk. Sommige critici geloven dan ook dat de huidige paus de grote boosdoener is en dat alles zal veranderen zodra er een nieuwe paus zal zijn. Zoals we hierboven reeds opmerkten in verband met "charisma", moet echter een onderscheid worden gemaakt tussen de persoon en het ambt. Een vervanging van de persoon leidt niet noodzakelijk tot wijzigingen in het ambt. Een persoonlijke invulling van het pauselijke ambt kent immers grenzen. Een verandering van dit ambt

kan niet zonder een evolutie in de kerkelijke structuren en de heersende kerkopvatting. Dat de kritieken op de paus hetzelfde luiden als die op de Kerk duidt er volgens ons op dat het petrusambt vorm krijgt binnen een bepaald kerkmodel en daar dus niet los van kan worden gezien.

Heel wat gelovigen verdedigden de paus tijdens het debat. Ze vinden wel degelijk gelijkenissen tussen de paus en Jezus. In hun ogen is de paus iemand die een lans breekt voor de "juiste" principes en partij kiest voor de "zwaksten". De volgende passages spreken voor zich:

"Heeft de paus één zaak gezegd of geschreven tegen de leer van Christus die ook de natuurwet omvat? Volgt hij niet het evangelie als hij principes beklemtoont en het liefdevol opneemt voor zondaars en dwalenden, armen en zwakken?" (lezersbrief in *Knack*, 13 juli);

"Men laat geen gelegenheid voorbijgaan om zijn heiligheid de paus de duivel aan te doen omdat het een man is die waarden en normen beklemtoont en verdediger van de zwaksten is. De duivel is hier aan 't werk, maar de geest zal overwinnen" (lezersbrief in *Gazet van Antwerpen*, 11 juni).

4.5. Kerk en moderne wereld

Het laatst weergegeven citaat toont aan dat de paus door sommige tegenstanders van vrouwelijke priesters wordt gezien als een soort kruisvaarder die opkomt voor de christelijke moraal in de aan lager wal geraakte moderne wereld. Dit negatieve beeld van de samenleving, waarin de paus en de Kerk fungeren als bewakers van waarden, wordt meermaals geschetst:

"Veel belangrijker dan te weten of een vrouw tot het priesterschap kan worden verheven is een dringende noodzaak tot nieuwe evangelisatie in onze verloederde maatschappij" (lezersbrief in *De Standaard*, 11 juni);

"Zeer tot ongenoegen van kardinaal en bisschoppen staat het priesterschap van de vrouw nu op het geestelijk menu. Inopportuun temeer, gelet de herrie plaatsgrijpt in een groeiende geloofsafval en in een quasi totaal moreel ontredderde destructieve wereld" (lezersbrief in *Gazet van Antwerpen*, 14 juni).

De voorstanders van het vrouwelijk priesterschap uiten geen negatieve kritiek op de moderne wereld. Zij hanteren de verworvenheden van het maatschappelijk leven als maatstaf en opperen dat er een discrepantie is tussen de normen en waarden van de Kerk en die van de samenleving (3). Onze maatschappij is geëvolueerd en de Kerk heeft zich volgens hen niet aangepast. Maatschappelijk wordt er veel belang gehecht aan waarden als gelijkberechtiging en medezeggenschap. Indien de Kerk andere normen wil hanteren dan deze die in de samenleving gelden, moet ze volgens hen ook niet op subsidies rekenen. We selecteerden twee citaten ter illustratie:

"De gelijke behandeling van man en vrouw is voor ons zo'n evidentie geworden dat wat de paus ons hier komt te vertellen (te verbieden), onbegrijpelijk is en blijkbaar uit een andere wereld komt" (lezersbrief in *Het Volk*, 15 juni);

"Het is immers zo dat men van de Belgische staat moeilijk kan verwachten dat hij instellingen subsidieert, bezoldigt, enz... die openlijk de in België geldende norm van gelijke behandeling van mannen en vrouwen miskennen" (lezersbrief in *De Standaard*, 8 juni).

Zij die akkoord gaan met de pauselijke stellingname, stellen daartegenover dat de maatschappelijke spelregels niet van toepassing zijn op de Kerk, omdat ze van een totaal andere orde is dan de burgerlijke maatschappij. Deze idee wordt onder woorden gebracht in de volgende passages:

"(...) wat de Kerk eigenlijk is: geen natuurlijke, democratische partij of instelling, waar men te stemmen heeft over wat mag of moet geloofd en gedaan worden. Het is een bovennatuurlijke instelling, door Christus zelf geregeld, onder leiding van de apostelen, onder leiding van Petrus om, in Gods naam en met goddelijke waarborg desnoods, voor te houden wat dient geloofd te worden, en mag of niet mag, moet of niet moet" (lezersbrief in *De Standaard*, 8 juni);

"De paus zou een dwaalleer verkondigen indien hij een door God ingesteld gegeven zou veranderen, ingaand op onze fin-de-siècle mentaliteit waar alles ter discussie moet kunnen worden gesteld onder het mom van 'onze rechten'" (lezersbrief in *De Standaard*, 6 juni);

"Zijn onze parlementsleden dan bevoegd in godsdienstsaken of werd de Wetstraat bij de laatste staats hervorming doorgetrokken tot Rome?" (opinie-artikel in *De Standaard*, 18 juni).

4.6. Een ander priesterschap

Onder de voorstanders van vrouwelijk priesterschap gaan stemmen op om het priesterschap niet zomaar toegankelijk te maken voor vrouwen, zonder dat het eerst wordt gewijzigd. De priester is in hun ogen een functionaris of ambtenaar geworden die behalve zijn liturgische taak geen binding meer heeft met de gemeenschap. Deze invulling van priester-zijn past volgens hen in het hiërarchisch kerkmodel waarvan ze willen afstappen. Anderen die met het vrouwelijk priesterschap begaan zijn, geloven echter dat vrouwen van binnenuit het priesterschap kunnen veranderen en verrijken. Het toelaten van vrouwen zou mettertijd zelf wel een nieuwe invulling van het priesterschap meebrengen.

Het debat over vrouwelijke priesters was voor enkelen een gelegenheid om alternatieve interpretaties van het priesterschap op papier te zetten. Ze plaatsen de 'priester' in het alledaagse leven, in de gemeenschap. Hierbij verwijzen ze naar bijbelteksten of naar een christelijke levensstijl in de voetsporen van Jezus. Een aantal van deze priesterbeelden zijn verwoord in de passages die volgen:

"Wij moeten opnieuw het 'algemeen' priesterschap van de gelovigen (1 Petrus 2,1-10) serieus nemen: dit is immers de basis voor het ambtelijke priesterschap" (opinie-artikel in *De Standaard*, 21 juni);

"Wat de kerk nodig heeft is priesters alleen nog in de authentieke betekenis van de Bergrede. Niet de man van de religie maar god tussen de armen, de simpelen, de zwakken, tussen de wezen, de ongehuwde moeders, de gescheiden mannen, tussen de oneerbare beroepen, de

homofielen, de gekwetsten, de verslaafden, de gevangenen" (lezersbrief in *De Morgen*, 9 juni);

"Wij dromen van 'de priester' als een groep van mensen, mannen en/of vrouwen, gehuwd en/of ongehuwd, die leven vanuit een zelfde gelovige inspiratie" (lezersbrief in *De Standaard*, 4 juni);

"Priester te zijn in onze kerk is alles te doen wat Christus deed. Door daad en woord voorgangers zijn. Er zijn denk ik, reeds veel meer leken die die taak bijna dagelijks gewoon doen" (lezersbrief in *Het Belang van Limburg*, 15 juni).

4.7. Vrouwen en mannen: "Evenwaardig maar niet gelijkaardig"

De kerkelijke visie op de vrouw is volgens vele twisteschrijvers achterhaald. Hier en daar leest men dat de Kerk angst zou hebben voor vrouwen, die ze associeert met sexualiteit. Verder menen sommigen dat de Kerk vrouwen enkel geschikt acht voor dienende en uitvoerende taken, maar niet voor leidinggevende functies. Hierdoor zou de vrouwen vastpinnen op hun traditionele rol. Velen beweren dat de Kerk vrouwen van het priesterschap uitsluit enkel en alleen omdat ze vrouw zijn en niet omdat ze het goed of slecht zouden doen. Deze critici redeneren, sociologisch uitgedrukt, in termen van "achievement" terwijl ze de Kerk verwijten te blijven denken in termen van "ascription". We halen enkele citaten aan ter illustratie:

"Zijn er dan taken die vrouwen minder goed kunnen dan mannen? Ik zie echt niet waarom vrouwen dan geen priester kunnen worden" (opiniefoon-reactie in *Het Belang van Limburg*, 10 juni);

"De kerk moet zich aanpassen en ze mag de rol van de vrouw niet beperken tot onderhoudende taken binnen het gezin, ziekenhuizen en scholen" (opiniefoon-reactie in *Het Belang van Limburg*, 10 juni);

"Ik behoor toch niet tot een minderwaardige sekse? (...) Ik denk echter dat de hiërarchische kerk angst heeft voor de vrouw. (...) In de kerk leeft de hiërarchie nog altijd in het Victoriaanse tijdperk. De vrouw staat voor het aardse en het lichamelijke. Het is een achterhaald beeld op de sexualiteit en valoriseert de vrouw niet. Zeker niet in de kerk. Ze worden er nog altijd als minderwaardige wezens behandeld" (interview-artikel in *De Morgen*, 11 juni);

"Het bijbelse twaalftal misbruiken als een argument tegen de priesterwijding van vrouwen (...) is (...) een symptoom van de gecanoniseerde angst voor de vrouw" (lezersbrief in *De Standaard*, 8 juni).

We hebben de indruk dat het vrouw-beeld van de tegenstanders van vrouwelijke priesters sterk gelijkt op de gehelarde kerkelijke visie op vrouwen. Heel wat tegenstanders, waaronder veel vrouwen, verwijzen naar de eigen natuur of aard van de vrouw, die maakt dat haar roeping vooral binnen het gezin ligt. De vrouw is volgens hen van nature gericht op ontvangen en verzorgen, terwijl de mannelijke natuur er één is van geven en leiden. In hun ogen hoort een vrouw "nederig", "gehoorzaam" en "eerbiedig" te zijn. Haar aard en de voor haar weggelegde taken zijn niet verenigbaar met het priester-zijn (4). De volgende citaten spreken boekdelen:

"Een christelijke vrouw kent haar plaats binnen de kerk: zij moet gewoon het goede doen en zich inzetten. (...) Trouwens, vrouwen horen binnen het gezin, zij moeten niet uit gaan werken, maar er voor zorgen dat hun kinderen een christelijke opvoeding krijgen" (opiniefoon-reactie in *Het Belang van Limburg*, 10 juni);

"De vrouw is inderdaad evenwaardig aan de man maar niet gelijkaardig. (...) Die natuur zal niet veranderen. In die geest lijkt het ons duidelijk dat de paus een onderscheid maakt tussen de natuur van de man die de kiem van het leven schenkt aan de vrouw die zij ontvangt - zoals Christus in de eucharistie" (lezersbrief in *Gazet van Antwerpen*, 15 juni);

"In haar hoogste levensvorm, de mens, heeft de natuur een onderscheid gewild tussen man en vrouw. Allebei hebben ze een specifieke rol: de vrouw draagt, voedt en verzorgt de kinderen. De man zorgt voor bescherming en brengt voort wat zijn gezin nodig heeft. Daardoor alleen al kan de vrouw zich geen uren per dag vrijmaken om voor iedereen ter beschikking te staan. Dat is priester-zijn toch? Priester-zijn en zorgen voor gezin en huishouden gaan daarom niet samen" (lezersbrief in *Het Nieuwsblad*, 6 juni);

"Als christen gehuwde vrouw moet madam pastoor kinderen willen (...) wel dan zal dat madammeke pastoor, als ze niet aan de pil zit, af en toe moeten zeggen, beminde parochianen ik ga drie maanden op zwangerschapsverlof, zorg maar dat ik een vervanger of vervangster krijg" (lezersbrief in *Het Belang van Limburg*, 27 juni).

4.8. Vrouwen over de vrouwelijke natuur en het priesterschap

De zojuist beschreven opvatting over de vrouw wordt niet alleen door mannen, maar vooral door heel wat vrouwen gedeeld. Bovendien gaan die vrouwen vaak verder dan het onderscheiden van een vrouwelijke en een mannelijke "aard". Ze hebben een positiever beeld van mannen dan van vrouwen (5), al kunnen ze niet altijd uitdrukken waarom dat zo is. Wellicht gaat het om een verinnerlijkt negatief vrouw-beeld. Bij wijze van voorbeeld geven we de reacties van twee vrouwen weer:

"Vrouwen zijn gewoon niet geschikt om priester te worden. Mannen zijn eenvoudiger en diepgeloviger. Voor wat mij betreft: ik zou niet meer naar de kerk gaan als er een vrouw vooraan staat" (opiniefoon-reactie in *Het Belang van Limburg*, 10 juni);

"Ik heb altijd naar priesters opgekeken, maar bij een vrouw zou dat toch niet lukken, al kan ik ook niet goed uitleggen waarom niet" (opiniefoon-reactie in *Het Belang van Limburg*, 10 juni).

Tijdens de analyse van het debat viel het ons op dat vele tegenstanders van vrouwelijke priesters vrouwen zijn. Die indruk werd bevestigd door de resultaten van een opiniefoon-enquête van *Het Belang van Limburg*: 55 % sprak zich uit tegen vrouwelijke priesters, waarvan 70 % vrouwen en 30 % mannen; bij de voorstanders waren de geslachten gelijk verdeeld.

Toen rees bij ons de vraag wie die vrouwen zijn, die liever geen vrouwen achter het altaar willen en een vrij traditionele kijk op vrouwen hebben. Om een antwoord te

vinden zijn we de interview-data van Ann Verlinden opnieuw gaan bekijken. Ook daar vinden we vele voorbeelden van het denken in termen van "ascription" en het (verinnerlijkte) negatieve beeld van de vrouw keert eveneens terug. Verwijzingen naar de "natuur" van de vrouw worden gemaakt door kerks-geëngageerden, maar ook door kerksen en kerkelijken, door jongeren en ouderen, door lager en hoger opgeleiden. Meer nog, terwijl tijdens het juni-debat het "ascription"-denken typisch leek voor de tegenstanders van vrouwelijke priesters, leert de analyse van de interviews dat er ook voorstanders van vrouwelijke priesters zijn die het hebben over de "aard" van de vrouw. Zo gebruikt een respondente, volgens wie vrouwelijk priesterschap wel moet kunnen, gelijkaardige termen wanneer ze verklaart waarom vrouwen in haar parochie zich meer bezig houden met de catechese en mannen meer met het beleid:

"Volgens mij is dat weer hetzelfde feit dat dat te maken heeft met de hele structuur van de maatschappij en dat dat de reden ook al weeral is eh en ook een beetje de aard van de vrouw en de aard van de man, dat dat door die natuurlijke dingen, dat dat daardoor is dat de vrouw meer opvoedende of meer zo ja opvoedende dingen doet en de man eigenlijk eerder organiseren en zien of alles wel goed is en het financiële en al die dingen" (kerks, geboren voor 1950 en hogere studies).

Het denken in termen van "ascription" gaat dus niet altijd samen met het gekant zijn tegen vrouwelijk priesterschap. Het enige discriminerende kenmerk dat de tegenstanders van vrouwelijke priesters onderscheidt van de voorstanders, is hun leeftijd: men vindt ze overwegend onder de oudere respondenten. De genoten opleiding en de mate van kerkbetrokkenheid maken geen verschil. Deze conclusies zijn echter niet veralgemeenbaar. Het blijven hypothesen, gezien het niet om een representatief onderzoek gaat.

5. TOT SLOT: OVER "TRAPPEN" EN "BRUGGEN"

Tijdens de "juni-storm" kwam aan het licht dat de Kerk steunt op een veronderstelde, geen feitelijke consensus. Eigenlijk is er sprake van een dissensus, niet alleen omtrent vrouwelijke priesters, maar ook over een aantal verwante thema's. Doorheen dit artikel werd duidelijk dat het twistgeschrijf over vrouwelijke priesters ingebed is in een veel ruimer debat over hoe en wat de Kerk moet zijn. De discussie gaat eigenlijk over twee modellen van Kerk, met de daarmee samenhangende opvattingen over de paus, het priesterschap, de verhouding Kerk - maatschappij, de rol van vrouwen en mannen in de Kerk, enzovoort. We willen het karakter van deze twee modellen hier nog even schetsen (6). Het gaat om de Kerk zoals ze nu wordt opgevat - door sommigen aangevallen en door anderen verdedigd - en om de Kerk zoals de critici van nu ze wensen.

Voor de gelegenheid dopen we deze twee kerkmodellen: "trap" en "bruggen". De symboliek die schuilgaat achter deze namen, is als volgt. De Kerk kan worden gezien als een medium om de afstand tussen de mensen en God te overbruggen. Die ruimte wordt in het ene model gedicht door een "trap", in het andere door "bruggen". Het huidige "trap"-model is een stevig verankerde constructie en heeft een overwegend verticale structuur met verschillende geledingen. Besluitvorming en communicatie verlopen trapsgewijs, tree per tree en eerder van de top naar de basis dan omgekeerd,

dus eerder de "trap" af dan op. Hoe hoger op de trap, hoe dichter men bij God staat. Bovendien is er maar één "trap", één "Wereldkerk". Het door velen gewenste "bruggen"-model is daarentegen meer gedecentraliseerd en horizontaal gestructureerd. Er worden "bruggen" geslagen tussen de verschillende lokale geloofsgemeenschappen. Jezus' voorbeeld en het evangelie zijn de pijlers van die "bruggen". De leiders staan ten dienste van de gemeenschap.

Tot slot zullen we de beschrijving van de twee kerkmodellen stofferen met enkele sprekende woorden van de pennestrijders zelf:

"TRAP"

Volgens de aanvallers:

Vaticaanse bunker
Niet wat Jezus deed
Waakhond van de wet
Hiërarchisch instituut
Autoritair
Bureaucratisch, log
Mannenburcht, halfmenselijk
Wereldvreemd
De Kerk van het grote gelijk

Volgens de verdedigers:

Bovennatuurlijke instelling
Traditie
Goddelijke wet
Hiërarchie
Commentaar is uit den boze

Wereldkerk
Eén waarheid

Paus

Decodeert boodschap van God

Dictator
Goeroe
Hovaardig
Fundamentalistisch, kortzichtig
Weet niet wat leeft in gemeenschap

Plaatsvervanger van God
Opvolger van Petrus
De baas
Heilige Vader
Onfeilbaar
Verdediger van principes
Herder van de schapen

Kerk-Maatschappij

Wat de paus vertelt, komt
uit een andere wereld
Kerk miskent geldende norm

Noodzaak tot evangelisatie
Moderne wereld van hoogmoed
Satan viert hoogtij

Priester(schap)

Ambt
Functionaris
Exclusief voor mannen

Roeping, voorrecht
Werker in de wijngaard van de Heer
Concrete beeld van Christus

Vrouwen

Ondergeschikt, minderwaardig
Rol beperkt tot onderhoudende taken
In een rollenpatroon vastgeprikt
Staat voor aardse en lichamelijke

Evenwaardig, niet gelijkaardig aan man
Hebben hun eigen taken
Moeten zorgen voor gezin en huishouden
Nederig, gehoorzaam en eerbiedig

"BRUGGEN"

Kerk

Volk Gods
 Kleine gemeenschappen
 Collegiale besluitvorming, dialoog
 Draagvlak van de geest
 Inspiratie uit het evangelie
 Levensnabij

Paus

Dienaar van de gemeenschap
 Op de achtergrond, denkt aan anderen

Kerk-Maatschappij

Kerk is zelf een voorbeeld

Priester(schap)

Vrouw of man
 God tussen de mensen
 Doen wat Christus deed
 Voorbeeld voor andere gelovigen

Vrouwen

Volwaardig partnerschap
 Kerk gedragen door mannen en vrouwen

VOETNOTEN

- (1) De gegevens die we analyseerden, bestaan uit zo'n honderd redactie-, opinie- of interview-artikels en bijna tweehonderd lezersbrieven of opiniefon-reacties. Die artikels, brieven en telefonische reacties verschenen in de loop van juni (en juli) 1994 in acht kranten (*De Morgen, De Nieuwe Gazet, De Standaard, Gazet van Antwerpen, Het Belang van Limburg, Het Laatste Nieuws, Het Nieuwsblad, Het Volk*) en in één weekblad (*Knack*). Het is niet mogelijk om van al diegenen die hun stem verheven hebben, de sociale positie te achterhalen. Daarom vinden wij het beter om geen enkele sociale positie te vermelden. Alle genoemde argumenten worden trouwens door meerdere mensen, zowel door "professionelen" als door "leken", aangebracht. De opinie-, redactie- en interview-artikels zijn enkel een weergave van de meningen van "professionelen". In de lezersbrieven en de opiniefon-reacties lijken ons daarentegen, naast enkele "professionelen", voornamelijk "leken" aan het woord te komen. Om duidelijk

te maken dat het debat evenzeer door "leken" gevoerd werd, hebben we geprobeerd om voldoende uit lezersbrieven te citeren.

- (2) Ann Verlinden, *Vrouw en Kerk. Een kwalitatieve analyse bij vierentwintig vrouwen*, niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling, Departement Sociologie, KULeuven, 1992. Bij het selecteren van de vierentwintig vrouwelijke respondenten, afkomstig uit een parochie in de Noorderkempen, werd rekening gehouden met kerkbetrokkenheid (kerks-geëngageerd, kerks en kerkelijk), leeftijd (geboren voor en na 1950) en genoten opleiding (al dan niet hoger onderwijs).
- (3) Men laat uitschijnen dat er een consensus bestaat over de wereldse waarden en normen, maar ook hier kan worden opgemerkt dat er eigenlijk sprake is van een (latente) dissensus.
- (4) Er is een opvallende gelijkenis tussen het vrouw-beeld van deze mensen en dat van bijvoorbeeld Mgr. H. Bomers en Kardinaal A.J. Simonis (beiden geciteerd in Dobbelaere, 1988: 112): "Zo iets [de consecratie] zou men een vrouw niet mogen laten doen: niet omdat ze daarvoor niet waardig zou zijn, maar omdat ze daarvoor té waardig is, omdat dat vloekt met haar natuur" (Mgr. Bomers) en "De vrouw is de fundamenteel actief responderende, de 'in zichzelf rustende' met haar ontvankelijkheid tot moederschap" (Kard. Simonis).
- (5) De "minderwaardigheid van de vrouw" is vaak tussen de regels door te lezen. Er zijn bijvoorbeeld mensen die stellen dat vrouwen, als ze dan toch priester mogen worden, een degelijke opleiding moeten krijgen. Is het dan niet evident dat priesters een opleiding krijgen?
- (6) De twee modellen hebben we gedistilleerd uit het debat en beschrijven we met de woorden van de pennestrijders zelf. Mogelijk zijn er overeenkomsten met bestaande ecclesiologische modellen. Het zou in dat geval interessant zijn om na te gaan of de termen gebruikt door de pennestrijders, volledig in deze modellen "passen". Een dergelijke onderneming valt echter buiten het bestek van dit artikel.

BIBLIOGRAFIE

- DOBBELAERE, K. (1988), *Het 'volk-gods' de mist in? Over de Kerk in België*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- DOBBELAERE, K. (1991), 'Katholicisme: functie versus performantie, universalisme versus particularisme', pp. 167-186, in: LAMMERTYN, F., J.C. VERHOEVEN (eds.), *Tussen Sociologie en Beleid*, Leuven/Amersfoort: Acco.
- JOHANNES PAULUS II (1994), 'Ordinatio Sacerdotalis' (Brief aan de bisschoppen), *Katholiek Nieuwsblad*, 45: 4-5. Sommige van onze citaten zijn een vertaling uit het Engels: JOHN PAUL II (1994), 'Ordinatio Sacerdotalis' ('Apostolic Letter on Reserving Priestly Ordination to Men Alone'), electronic form of the document, The Catholic Resource Network.

-
- JOHN PAUL II (1988), 'Mulieres Dignitatem' ('Apostolic Letter on the Dignity and Vocation of Women on the Occasion of the Marian Year'), *Origins*, 18 (17): 261-283.
- LUHMANN, N. (1972), *Rechtssoziologie 1*. Reinbek bei Hamburg: Rohwohlt Taschenbuch Verlag GmbH.
- SÉGUY, J. (1988), 'Charisme de fonction et charisme personnel: le cas de Jean-Paul II', pp. 11-34. In: SÉGUY, J., e.a. (eds.), *Voyage de Jean-Paul II en France*, Paris: Les Editions du Cerf.
- THE VATICAN CONGREGATION FOR THE DOCTRINE OF THE FAITH (1977), 'Inter Insigniores' ('Declaration on the Admission of Women to the Ministerial Priesthood'), *Origins*, 6 (33): 517-524.
- VERLINDEN, A. (1992), *Vrouw en Kerk. Een kwalitatieve analyse bij vierentwintig vrouwen*. Niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling, Departement Sociologie, KULeuven.
- VOYÉ, L., K. DOBBELAERE (1994), 'Roman Catholicism: Universalism at Stake', pp. 83-113, in: CIPRIANI, R. (ed.), "*Religions sans frontières?*" *Present and Future Trends of Migration, Culture and Communication*, Rome.
- WEBER, M. (1964), *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. (Studienausgabe; Erster Halbband) Köln/Berlin: Kiepenheuer & Witsch.
- WILSON, B.R. (1975), *The Noble Savages. The Primitive Origins of Charisma and Its Contemporary Survival*. Berkeley: University of California Press.